

A szovjet modellről való távolodás kilátásai 1982-ben

Milyen jövője van a szocializmusnak Kelet-Európában? Az örök önmagában való körforgás veszélye fenyegeti, vagy pedig vannak-e a belőle való kimoszulásnak — az elfejlődésnek — olyan irányai, amelyek már ma is láthatók és amelyekről legalábbis gondolkodni érdemes?

Körülbelül ezzel a kérdéssel vágtam neki néhány évvel ezelőtt egy fejtegetésnek, amely a magyar forradalom 20. évfordulója alkalmából íródott, s amelynek akkor « a kommunizmus utáni társadalom » címet adtam.¹ Mint ahogy ott bevezetőben megjegyeztem, a kérdés iránti érdeklődést két körülmény lankasztja: az egyik a szovjet főhatalom elmozdíthatatlansága, a másik a fennálló rendszernek az a szokása, hogy a természetét vagy egyensúlyát veszélyeztető törekvéseket jóelőre elfojtja. A két ok egyike is elég volna ahhoz, hogy a jövőről való gondolkodást lefékezze, de a kelet-európai térség történelmi élményeiben (1956, 1968, 1981) a két dolog ráadásul mindig együtt jelentkezik. 1981 decembere után különösen erős az a tudat, hogy amíg a Szovjetunió van és olyan erős, amilyen, semmit sem lehet tenni.

A kérdés elutasításának van azután még egy ideológiai tényezője is. Hadd idézzem itt korábbi dolgozatomat:

¹ A cikket eredetileg franciául írtam és publikáltam a « Varsovie-Budapest, La deuxième révolution d'Octobre » című kötetben (Párizs 1978, Seuil). Magyarított változatban a dolgozatot közölte az Új Látóhatár 1977,4/5. száma.

« Mi az oka annak, hogy a kommunizmus utáni társadalmi alakzatokról beszélni nem csak nehéz vagy nyugtalanító, hanem egyenesen szentségtörés számba megy? Valószínűleg az, hogy kortársaink zöme többé-kevésbé elfogadta, hogy a kommunizmus a társadalmi fejlődés végét jelenti, hogy tehát a kommunizmus után... nincs semmi. Valamilyen « visszatérés »-ről esetleg még szó lehet (a « kapitalizmus »-hoz, a « demokráciá »-hoz), de amennyiben nem a visszatérés, hanem az előrehaladás kérdése kerül szóba, akkor általában csak a kommunizmusnak egy (rózsaszínűre festett) változatával találkozunk. A más lehetséges társadalmi formák szinte gépies elutasítása különösen a kommunista uralom alatti gondolkodást jellemzi; mintha elképzelhetetlen volna egy olyan jövőről elmélkedni, amely túlmegy a kommunizmuson. »

Ezt a lelkiállapotot jellemeztem az « ideológiai rövidzárlat » kifejezéssel. A zárlat a kilátástalanság érzését a marxista időrend öntudatlan elfogadásává alakítja át. A « társadalmi formák fejlődése » a sorsszerűség képét ölti: attól fogva, hogy ráléptünk a szocializmus mozgólépcsőjére, már csak a felsőbb fokok egymást gépiesen követő láncolata várható.

A szovjet világ megfigyelői gyakran áztatják magukat azzal, hogy a marxizmus-leninizmus mint világnézet meghalt, s hogy a szovjet szocializmusban nevelkedett embereket — legalábbis azokat, akik nem vallásosak valamilyen értelemben — az ideológiai nihilizmus jellemzi. Úgy hiszem, ez a felfogás téves. Legalábbis azok közül, akik valamilyen felelős beosztásban vannak, a legtöbben osztják a hatalom osztályozó- és értékrendszerét. Nemcsak azért, mert a mindenkire nehezedő politikai nyomás így követeli, hanem azért is, mert a szemléletnek van egy bizonyos ellenállhatatlan belső logikája. A kelet-európai fejekbe fiatal kortól beültetett fogalmi rendszernek az a sajátossága, hogy a társadalmi haladást uralkodó értéké teszi s egyetlen dimenzióba préseli bele. A termelési eszközök tulajdona az a gócpont, ahol a társadal-

mi lét — azaz « a lét » — összes dolgai összefutnak. « Alapkérdés » az, hogy « ki a tulajdonos »? Ha erre az a válasz adható, hogy a « szocialista állam » — amely mögött a társadalom összessége ködlik —, minden elrendeztetett. A Történelem által színrevitt Nagy Per eldőlt, s ehhez képest minden egyéb csak mellékjelenség. « A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus », mondta egy ízben Lukács György.² Az idézet szerzőségénél fontosabb, hogy ezt csakugyan sokan gondolják. S nemcsak olyanok, akiknek « a szocializmushoz » személyes érdekük fűződik. E felfogás alapja az a gondolatmenet, hogy a földi dolgoknak a tulajdon a lényege, s hogy a magántulajdon, még ha nem kizsákmányolás is, erkölcsileg kisszerűbb, mint a közérdeket szolgáló vállalkozás. A társadalom tehát annál tökéletesebb, mennél kisebbre szorítja le a magántulajdonban lévő javak és eszközök részarányát. Aki ebbe az utcába belemegy, az ott is marad. Nincs érve az ellen, hogy a « haladás » annál igazibb, mennél messzebbre jutott a kollektivizálásban. Szubjektíve gondolhatja ugyan, hogy a parasztgazdaság szebb életforma, mint a téesz-tagság, hogy a magánházakat jobban karbantartják, mint az állami házkezelőséghez tartozókat, vagy hogy a maszek mozgékonyabb, mint a tanácsi szakfelelős: *ideológiailag* ki kezdhetetlenül áll előtte az érv, hogy a « közösségi tulajdon » magasabbrendű.

Ebből aztán egy bizonyos skizoid világlátás következik. Egy magyarnak, ha Ausztriára gondol, tényleges érzelmei a vonzás, az irigység és a keserűség között ingadoznak: miért nem lehet Magyarországon is úgy, mint Ausztriában? De ha töprengése egy kicsit is ideológiai irányba kanyarodik el, azonnal belép az említett rövid-

² « Énszerintem a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ez mély meggyőződés, ezzel a meggyőződéssel éltem végig ezeket az időknek. Mivel akkor is a szocializmus építése folyt, azoknak az időknek is voltak pozitív oldalai. » (Lukács György, *Népszabadság*, 1967.XII.24)

zárlat: « csak nem fogunk *visszakanyarodni* ahhoz, ami Ausztriában van? » Ideológiai fogalmakban lesüllyedés volna az, ami a valós világban vágyálom.

A reform-gondolkodásnak is itt az egyik buktatója. Ugyanis minden reform felett ott lebeg a gyanú, hogy az valamilyen módon « visszalépés » a fejlődés axisán. Vegyük például a vállalati autonómiát. Ki van ellene? Látszólag senki. De mihelyt komolyan alkalmazásra kerül, kiderül, hogy máshova vezet, mint az állami terv, hogy az « ösztársadalminál » alacsonyabb rendű érdekek kifutópályája. A piac, még ha « szocialista » is, azaz állami vállalatokat állít versenybe, a társadalmi tudatosság megrongálása. Fejlesztése talán hasznos, de semmiképpen sem *emelkedés* a kommunizmus lépcsőjén. Időleges engedmény. Idegen test a szocializmusban. Ez a mindenkiben kísértő gyanú még a hivatalos reformpolitikára is árnyékot borít, s valószínűleg egyik fő oka annak, hogy a reform-pártiak miért vannak mindig *lényegileg* defenzívában. Az « emberarcú szocializmus » keresőit is ugyanott szorítja a cipő. Tudják ugyan, hogy amit kínálnak, élhetőbb és hatékonyabb a meglevőnél. De nem tudják megnyugtatóan elhelyezni a társadalmi haladásnak azon a bizonyos egyetlen axisán. Tudomásom szerint egész Kelet-Európában az egy Liska Tibor merte leírni — s ami még fontosabb: gondolni — hogy a piaci szocializmus a kommunizmus egy *magasabb* szintje.

Az elmúlt években a gondolkodást bénító faktorok valamennyit vesztek erejükből. Az érdem nem kis részben az « ellenzékek » fellépésének tulajdonítható. Bármennyire szórványosak és szűkkörűek voltak is ezek a fellépések, valami gyökeresen újat hoztak a szovjet uralta társadalmak életébe. Ahol vannak a hatalomtól független, jogaikat követelő, hatósági kereteken kívül is cselekvő emberek, ott már nem lehet a társadalom teljes bénultságáról beszélni, ott az ideológiai bűvölet megtörik, alternatív értékek törnek be a gondolkodásba.

Egy másik lazító ok a fennálló kommunista rendszerek belső fejlődésével függ össze. Az elmúlt 20-25 évben a legtöbb kelet-európai ország valamilyen formában eltávolodott a szovjet modelltől. A távolodás iránya nem min-

dig kedvező vagy biztató — elég ha Ceaușescu Romániájára gondolnunk —, de annyi mindenképpen kiolvasható belőle, hogy a dolgok nem maradnak meg állóhelyzetben, hogy a történelem órái, ha lassan is, de azért mozognak. A változások részben személyi eredetűek, részben általánosabb társadalmi faktorokkal és gazdasági adottságokkal hozhatók kapcsolatba.³

Az egyik legáltalánosabban ható tényező a nemzeti kultúrák (beidegzettségek, magatartásformák) és a szovjet minta közti feszültség. Erről bővebben ehelyütt nincs módunk beszélni. Egy másik egyetemes faktor gazdasági. Közismert, hogy a minden ízületükben államosított és tervekötöttségbe szorított gazdasági rendszerek rosszul működnek, s ezért állandó igazításra szorulnak, ami már magában véve is mozgást teremt. (A ciklikus változás is változás.) Ugyanilyen irányba hat a szovjet világ technológiai lemaradása. Igaz ugyan, hogy a kormányzó kommunista pártokat manapság már alig zavarja az elmaradottság tudata, a múltó évtizedek során megszokták a hátrányt meg azt is, hogy annak változatlan fenntartása mellett is lehet élenjárást színlelni. A helyzetet azonban csak a pártvezetők szokták meg, nem a közgazdák, a szaktervezők, a mérnökök a fogyasztók a háziasszonyok, — nem is szólva az utazó fiatalokról, akik közül sokan ezért vándorolnak el. Másszóval *társadalmi* méretekben a nyugati világ technikai fölénye mégiscsak kihívás, amelyre valamilyen módon válaszolni kell; a rendszer monoton újratermelése nem elégséges válasz. Egy harmadik mozgástényező a világhelyzettel függ össze. Az elmúlt három évtizedben a kommunizmus kiterjedt nemzetközi államszövevényyé vált, amelyben — más képp, mint a kommunizmus előtt, de mégis — helye van valamiféle nemzeti játszmának is. A nagy újító, aki ezt elsőnek felismerte, Tito volt. Példáját eddig nem sokan követték; az igaz, hogy minden ilyen mozgás már

³ A bürokratikus szocializmus belső ellentmondásaira vonatkozóan lásd Kolakowski «téziseit» (Magyar Füzetek 7. száma).

eleve feltételez némi belső önállóságot, a helyi vezetős csoportokon belüli cinkosságot, valamint egy olyan kezelőerőt, aminővel a moszkvai iskolát járt vezetők csak ritkán rendelkeznek. Ennek ellenére az adottság elvileg fennáll: a szocialista államközösség kiterjedése és bonyolódása olyan tény, amely óhatatlanul «nemzeti játszma» felé tereli a helyi vezetőket.

*

Vegyük most közelebbről szemügyre azt a területet, ahol «elfejlődési» tendenciák állandóan mutatkoznak, sőt úgyszólván uralkodóak: vagyis a gazdasági életet. A gazdaságirányítás reformja a legtöbb kelet-európai országban elfogadott, s időről időre megerősített célkitűzés. Sikeres reformról ugyan alig lehet beszélni, de hogy a megfejlés törekvése ennyire általános, az már magában véve is figyelemreméltó jelenség. Méginkább elgondolkoztató, hogy a változtatási tervek — Hruscsov néhány elvetélt kísérletétől eltekintve — sohasem a kommunista végcél-modell felé tendáltak, hanem inkább el attól. Nem a pénzgazdálkodás leépítését célozták, hanem ellenkezőleg az árukapcsolatok és a velük járó fizetési formák erősítését. Nem a szükségletek kiegyenlítését keresték, hanem az ösztönzőbb bérdifferenciák létrehozását. Nem az értékképzés — Marx szerint elidegenítő — hatásainak elhalványításán fáradoztak, hanem a piaci szemlélet erősítésén, s azon, hogy a vállalatok komolyabban vegyék a termelés jövedelmezőségét...

Célunk e ponton nem a reformok mérlegének megvonása. Tudjuk, hogy a reform-tervek egy része politikai akadályokba ütközött, más része gazdasági okokból akadt el. Ebből sokan — különösen Kelet-Európában — azt a következtetést vonják le, hogy a létező modell javíthatatlan. Ezt kizárni nem lehet — a magyar gazdasági reform megrekedése is azt mutatja, hogy egy bizonyos ponton túl a létező modell ellenáll a változtatási kísérleteknek —: annál érdekesebb, hogy a kormányzó kommunista pártok *a reform-kényszer előtt sem* tudnak elzárkózni. Próbálkozásaik pedig, bármennyire óvatosak és

bizonytalanok, valamiképpen mindig a radikálisabb reformok *irányában* helyezkednek el, azoknak távoli visszfényei. Ebből is ez látszik, hogy bizonyos változásokat az idő és a helyzet ír elő. Hogy kikényszeríti-e őket, az más kérdés, de annyi tény, hogy e változások szükséglete jelen van, ott bújkál még a legzavarosabb hivatalos program mögött is. A gyenge gazdasági hatások és a rossz politikai-igazgatási közérzet egyik oka éppen az, hogy a helyzet követelte változásokat voltaképpen sehol sem bírták keresztülvinni, még Magyarországon sem igazán.⁴

*

Az elmúlt huszonöt évben Közép-Kelet-Európa jónéhány politikai mozgás színtere volt. E mozgások három nagy ellenkonceptiót hoztak felszínre: 1. demokratikus kommunizmus, 2. munkás öngazgatás, 3. pluralista demokrácia. Az 1968-as csehszlovák fejlődésre az első program nyomta rá a bélyegét. A jugoszláv önállósodás a második program jegyében ment végbe. Az 1956 körüli lengyel revizionizmusban a demokratikus kommunizmus programja a munkás-öngazgatás törekvéseivel keveredett. Az 1980/81. évi lengyel földindulásban a munkás-öngazgatás és a pluralista demokrácia volt a két uralkodó gondolat. Az 1956-os magyar forradalomban pedig mindhárom eszmerendszer egyidejűleg jelentkezett.⁵

A három ellenkonceptióban közös, hogy mindegyik több politikai demokráciát követel, s nem kevesebbet. Ezt azért

⁴ A magyar gazdasági reform elakadásának okaira vonatkozólag lásd Kemény István tanulmányát a Magyar Füzetek 1. számában és Földvári Tamás, Hegedűs András, Zsille Zoltán dialógusát a Magyar Füzetek 6. számában.

⁵ Részletesebb elemzést adtam a három eszmerendszerről egyrészt « A kommunizusból kivezető utak és módok » c. dolgozatomban (Új Látóhatár 1977, 4-5), másrészt a Magyar Füzetek 1. számában « A demokrácia jövője Kelet-Európában » címen megjelent tanulmányomban.

jegyzem meg, mert a valóságban a « több demokrácia » nem az egyetlen lehetséges alternatíva. Ugyancsak közös a három eszmerendszerben, hogy a gazdasági átszervezés szükségleteit (decentralizáció, lakossági kereslet jobb érvényesítése) alapján véve adottnak tekintik. Intézményes részletekbe leginkább a munkás-önigazgatás programja bocsátkozik, ámbár azt nyitva hagyja, hogy a központi tervezéssel milyen ellenmodellt állít szembe. A jugoszláv vezetők személy szerint a piactárgyalkodás mellett döntöttek, s erős érvek szólnak amellett, hogy *logikailag* az önigazgatási modell nem is rendezheti másképpen a vállalatok közti kapcsolatokat. A törekvések síkján azonban nincs szó lehatárolásról; az önigazgatási programnak sok híve van, aki adott esetben másképp döntene.

Az alternatívák fenti leszűkítése ellen az a kifogás emelhető, hogy csak a nagy politikai mozgásokat veszi tekintetbe, s nem szentel figyelmet sem a réteg-törekvéseknek, sem a kisebbségi követeléseknek, sem a vallásos mozgalmaknak. Kétségtelen, hogy e mozgalmak más eszmerendszerekhez is kapcsolódnak. Modellről mégsem beszélnek velük kapcsolatban, s mozgásukat sem helyezném a társadalomátalakítás síkjára. Kelet-Európában — legalábbis eddig — sem a nemzeti kisebbségek, sem a vallásos mozgalmak nem léptek fel átfogó politikai programmal, még Oroszországban sem, ahol pedig a neo-pravoszláv morális megújulásnak igen sok híve van. A lengyel katolicizmus, amennyiben politizál, a plurális demokrácia programját vallja.

Ha valamennyire mégis jogosult egy negyedik programról beszélni, akkor ez a 70-es évek közepén kidolgozott lengyel ellenzéki stratégiával kapcsolatos. Ez a stratégia « evolucionistának » nevezte magát, s a fenti három címszó egyike alá sem sorolható be. A program lényege, mint azt Adam Michnik annak idején kifejtette⁶, az volt,

⁶ Lásd « Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban » című tanulmányát a Magyar Füzetek 1. számában. E tanulmány eredetileg előadás formájában hangzott el, az 1956 huszadik évfordulójára Párizsban rendezett magyar-lengyel-francia tudományos konferencián.

hogy a demokratikus változásokat a társadalomnak alulról kell rákényszerítenie a kommunista államra. Hallgatólagosan ez az álláspont azt tételezte, hogy reformok útján való pozitív fejlődés az adott keretek között is lehetséges (ennyiben különbözött a pluralista demokrácia vagy a munkás-önigazgatás forradalmi programjától), ezt a fejlődést azonban a lengyel ellenzéki stratégia nem a hatalom megjuhászodásától várta, hanem az emberi és polgárjogokért folytatott harctól. (Ez különböztette meg a 68-as típusú kommunista reformizmustól.) Ennek az új stratégiai gondolatnak volt köszönhető, hogy Lengyelországban az elmúlt években létrejött egy valóságos ellenzéki mozgalom, majd pedig, az 1980 augusztusi robbanás után, a független szakszervezetek országos hálózata. A program gyakorlati értéke abból fakadt, ami elméletileg a fogyatékosága, azaz hogy megkerülte az « aztán mi lesz? » kérdését. A lengyel társadalmi erőviszonyok ismerete mellett abból indult ki — s ebben rövid távon nem is tévedett —, hogy a vezetők engedni fognak a tömegnyomásnak. Az új lengyel stratégia talán hosszabb távon is eredményesnek bizonyult volna, ha az ellenoldalon nem olyan szétkorhadt kormányzat áll, mint 1980-ban Lengyelországban. Ezzel nem akarjuk a szovjet vezetés és a hatalmi apparátus ellenállását lekicsinyelni. De paradox módon egy év távlatából mégis úgy tűnik, hogy a lengyel változás fő akadályja a rendszer belső gyengesége volt. Konzolidáltabb rendszer több engedményt tehet, már csak azért is, mert vannak gazdasági tartalékai. A lengyel pártállamot ezzel szemben a decemberi katonai erőbevetés nélkül a teljes fölbomlás veszélye fenyegette, másszóval ugyanolyan forradalmi összeomlás, mint amelyet a kommunista rendszer 1956-ban Magyarországon élt át.

Az 1981 decemberi katasztrófa azonban nem tett pontot a lengyel ellenzék által megkezdett történetre. A lengyel forradalom maradandó hozzájárulása a kelet-európai szabadságküzdelmekhez többrendbeli. Először is bebizonyult, hogy lehetséges a szó szoros értelmében vett politikai harc. Másodszor kiderült, hogy egy körülhatárolt célokért folyó küzdelemben mindenki részt vehet,

ki-ki eszközei, kapcsolatai és befolyása, egyszóval «a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye» szerint. Harmadszor megmutatkozott, hogy a társadalmi önvédelem legfontosabb feltétele egy olyan társadalmi érdektudat, amely gondosan megkülönbözteti magát az államhatalom szerveitől. («A párttól» is, amennyiben az nem egyéb, mint a központ transzmissziós eszköze.) Ennek kifejtése magábanvéve is ellenzéki program, a leninista hatalom ideológiai főtörekvése ugyanis több mint hatvan éve az, hogy minden egyes rétegben, de különösen a munkásosztályban, *elmossa* az államtól elkülönülő társadalmi tudatot.

*

Az elmúlt három évtized kelet-európai mozgásaiban két társadalmi réteg játszott érdemleges szerepet: a gyári munkásság és az értelmiség. Fellépésük — néhány kiemelkedő pillanattól eltekintve — szervezetlen volt. Ezen nem lehet csodálkozni: a létező szocializmus politikai rendszere atomizálja a társadalmat, energiáinak legalább a felét ebbe fekteti. Ilyen körülmények között az a csoda, hogy egyáltalán vannak társadalmi, azaz rétegmozgások. A gyári munkások és az (ideológiai-alkotó) értelmiség esetében a magyarázat az, hogy mindkettőnek van némi lehetősége arra, hogy nyomást gyakoroljon az állami és párt-hatóságokra. A gyári munkásság megtartotta önvédelmi potenciájának azt a részét, amelyhez nem kell nagyobb összebeszélés. Az értelmiség befolyása inkább morális természetű és nyomatékot akkor kap, ha valami szélesebb társadalmi elégedetlenséget fogalmaz meg. Elvben még van egy harmadik pressziós csoport is: a parasztság. Különleges helyzeténél fogva talán éppen ő őrzi magában a legtöbb osztálytudatot. Politikai fellépése azonban többnyire a passzív ellenállásnál marad: nagyon nagy provokáció kell ahhoz, hogy ennél messzebbre menjen. A számára hátrányos gazdasági intézkedések helyesbítését viszont nem egyszer eléri.

Az a körülmény, hogy az egyes társadalmi csoportoknak nincsen normális lehetőségük panaszaik vagy óhajaik ki-

fejezésére, állandó veszélyt jelent a társadalmi békére. A rendszer politikai stílusa a túlbiztosítás, ennek viszont az a paradox következménye van, hogy a legtöbb krízis csak kaotikusan tud utat törni magának.

Ezt a veszélyt hatalom és ellenzék körülbelül egyformán látja. Csakhogy amíg a hatalom ebből azt a tanulságot vonja le, hogy semmilyen túlbiztosítás nem lehet túlzott, addig az ellenzékiek — s néha még a hatalom belső reformerei is — az érdekek bátrabb «ütköztetését», a csoport-önvédelem részleges visszaállítását javasolják.

Igazolt-e harminc vagy hatvan évvel a hatalomátvétel után a leninista «túlbiztosítás»? Összeférhetetlen-e az egypárt-uralommal a réteg-érdekvédelem minden szervezettebb formája? Erre a kérdésre valószínűleg országonként más és más a válasz. Mindenesetre más a válasz Magyarországon és — mondjuk — Ukrajnában. Ugyanis az, hogy a Hatalom képes-e *beszédbe* elegyedni társadalmi törekvések *autonóm* kifejezőivel, elsősorban civilizációs kérdés. Mint ahogy a politikai kultúra kérdése az is, hogy az alattvalók tudnak-e higgadtan és önérzetelesen kívánságaikért kiállni, vagy pedig csak törni-zúzni tudnak.

A mai magyarországi helyzetet alapul véve, nehéz megérteni, mitől tart a rendszer. Sem a béralkudozás, sem a munkásjog szervezett védelme nem jelent életveszélyt az egypárt-uralomra nézve, még ha feltételezzük is, hogy a mainál szabadabb munkás-önvédelem időnként helyi konfliktusokhoz vezetne. Igaz, hogy az érdekvédelmi szabadság — « az érdekek ütköztetése », ahogy azt a kormánypárti szociológusok mondják — kifejezésre juttatja, hogy a társadalom nem azonos az állammal. De végtére is ezt mindenki tudja, sőt, ha nagyon erőltetjük, valami ebből még a hivatalos ideológiába is belefér.⁷ A társa-

⁷ Így például a Társadalmi Szemle 1972/1. számában Pozsgay Imre egy cikke arra buzdította a különböző társadalmi és tömegszervezeteket, hogy merjék képviselni azoknak a rétegeknek a szempontjait, melyeknek érdekvédelmével őket a párt megbízta. E felfogás mögött az a felismerés van, hogy az osztálytársadalmi érdekek képví-

dalmi igények artikuláltabb kifejezése még nem szünteti meg az egypárt politikai hegemoniáját: a réteg-érdekek fölött ott áll az állam, melynek a döntőbírói funkció is ad olyan tekintélyt, mint az osztársadalmi tervezés. Az már egy másik kérdés, hogy — Magyarországon vagy másutt — akadnak-e majd olyan vezetők, akik egyszer csak belátják, hogy a társadalmi együttélést így is lehet szabályozni. Ez sok külső-belső körülménytől függ, de attól is, hogy a társadalom maga elég nyomatékosan fogja-e követelni a játékszabályok módosítását.

*

Az eltávolodás perspektíváit azonban nem lehet a tudatos ellenstratégiákra leszűkíteni. Mint ahogy nem lehet a reformpolitikára sem. Szemünk előtt mennek végbe változások, úgyszólván minden tervszerűségen és tudatosságon kívül, egy olyan folyamat keretében, amelyet « erózióknak » is lehetne nevezni.⁸ Ennek egyik legfontosabb

seletére elég a párt, viszont az országos politikai vezetők tisztábban látnak, ha az egyes társadalmi csoportok szakfelelősei nemcsak a politikai fővonalat visszhangozzák, hanem föltárják azt, amire rétegenként igény van.

⁸ 1976-os tanulmányomban a kommunizmustól való eltávolodásnak négy lehetséges esetét tárgyaltam, s ezek közül a lassú felbomlás modelljét, a rendszer belső erózióját állítottam első helyre. Mind a három másik eset valamilyen *törést* feltételezett (személyes diktatúra, katonai államcsíny, népforradalom), s ezért ezeket itt most nem tárgyalom. Figyelmen kívül hagyom a reformkommunizmust is, minthogy arról történelmileg bebizonyult, hogy vagy a demokratikus forradalom első állomása, vagy óhatatlanul visszakanyarodik a párturalom szokásos képletéhez. A változás egy másik, lehetséges iránya a keményebb, sanyargatóbb, őrjöngőbb diktatúrához való visszakanyarodás. Ezt azért nem tárgyalom, mert nem tartozik kifejezetten a kommunizmust túlhaladó perspektívák közé. A katonai államcsíny-modellnek Lengyelország 1981 december utáni története látszólag aktualitást adott, de véleményem szerint csak látszólag.

kísérleti terepe Magyarország, de hasonló jelenségek Kelet-Európában úgyszólván mindenütt fellelhetők.

A folyamat eredetén több dolog van: a nyugattal való vetélkedés, a nagyobb társadalmi konszenzusra való törekvés, az apparátussal összefonódott új középrétegek nyomása, a vezetők fiatalabb nemzedékének növekvő pragmatizmusa. A látható változások elsősorban a gazdasági intézmény-rendszert érintik (valamilyen módon mindenütt nagyobb hatékonyságra törekszik a kommunista állam, s ezért engedményekre is kész), de kiterjednek az élet más szféráira is. Csökken az egyedekre nehezedő nyomás, mert a hatalom kevésbé töri magát azon, hogy a társadalmat « átnevelje » és mozgósítsa. Csökken a pártapparátus személyes hatalma: a törvényt nem ismerő önkényt valamiféle írott jogszerűség váltja fel. Az információs szűrők ugyan változatlanul a helyükön vannak, de eltűrik a kultúra részleges depolitizálódását (ha nem is az ellenkultúrát). E jelenségek igen különböző intenzitással jelentkeznek az egyes országokban, részben személyi okokból, részben mert a helyi vezetőkre nehezedő társadalmi nyomás országonként más és más. De végül is a hatvanas évek óta az egész térségben megindult a Sztálin által örökül hagyott rendszer valamiféle eróziója.

Geológiai értelemben az erózió a felszín változása. Ennyiben a szó nem egészen kielégítő, mert esetünkben a struktúra és a funkciók változásáról is szó van. Vagy pontosabban: a kérdés éppen az, hogy *mennyire* van szó róluk; ettől függ, mit várhatunk a folyamattól. Az egyéni és csoport-autonómia mekkora adagja fér bele a modellbe? Van-e hely benne, ha nem is a jogállamnak, de az írott törvény elsőbbségének az alkalmi pártakarat fölött? E kérdésekre azért bajos válaszolni, mert a jövő nemcsak az engedményektől függ, hanem azoktól is, akik a kapukon dörömbölnek.

Térjünk vissza ebben az összefüggésben a piacgazdaság kilátásaira. Mint fentebb már megállapítottuk, a piacgazdaság egyes elemei technikailag ugyan összeegyeztethetők a párturalommal — Jugoszláviában, a háború utáni Kelet-Európában, a húszas évek Oroszországában történelmileg is összeférhetőnek bizonyult vele — fogalmilag azonban

sértik a szocializmust, konfliktusokat idéznek elő, s az államosított gazdaság-irányítás beidegzett reflexeivel is ellenkeznek. Az « operatív » párt- és terv-ellenőrzéshez szokott vezetők nemigen fogadják el, hogy a gazdasági döntéseket autonómia illeti meg. A hatvanas évek reformkísérleteinek többsége ezen a lelki-szociológiai ellenálláson bukott meg. A kérdés csak az — s e ponton lép be képletünkbe az eróziós modell —, hogy a piaci kapcsolatok továbbfejlődéséhez okvetlenül kell-e a politikai hatóságok egyetértése? Az erózióhoz tartozó folyamatoknak éppen az a lényegük, hogy nem felülről kezdődnek, nem igénylik a hatóságok bátorítását, sem a hivatalos jóváhagyást. Azért indulnak el, mert igény van rájuk, s kibontakozásukhoz elég, hogy nem ütköznek elháríthatatlan akadályba.

Jó példa erre az ún. második gazdaság. A második gazdaság magában véve is modell, amelynek érdekessége, hogy szervezett keretek nélkül, saját törvényeit követve épül be az állami tervgazdaságba⁹, — pontosabban szólva: köréje fonódik, mint valamilyen buja vad növény. Némi képzelőerővel olyan jövőt is vetíthetünk magunk elé, amelyben a második gazdaság válik a termelés és az ellátás fő szektorává, miközben a hivatalos szektor ugyan megvan, de egyre formálisabb életet él. Egy spontán folyamat eredményeként végbemenne tehát az államosítás ellentéte, *a gazdaság társadalmasítása*, piaci alapon¹⁰. Ez az utópia egyáltalában nem olyan képtelen, mint aminőnek első látásra tűnik. A legtöbb kelet-európai országban olyan méreteket öltött a bürokratikus szervezett gazdaság hanyatlása és mindaz, ami ezzel együttjár (munkafegyelem leromlása, késztermékek használhatatlansága, a termelési folyamatok teljes szétzilálódása), hogy ezen már sem kemény kéz, sem reform nem bír urrá lenni. A «terv-

⁹ Lásd Zsille Zoltán és Kemény István fejtegetését a Magyar Füzetek 6. számában, valamint Kovács János írását a Füzetek 1. számában.

¹⁰ Ebben az értelemben vázolja fel nézeteit a budapesti *Valóságban* (1982/1) Forintos György.

szerű szervezetlenség » világából, hogy Zsille Zoltán találó kifejezését idézzük, a hatékonyságot kereső termelők, vagyis az élő emberek, csak önkezdemenykezéssel tudnak kikecmeregni. A folyamatban már jócskán benne vagyunk s bizvást mondhatjuk, hogy az elfejlődésnek ez az egyik legfontosabb sémája.

Van-e esély arra, hogy a második gazdaság — az öntevékeny magánszektor — a szellemi életre is kiterjed, ami persze csökkentené a kultúrára nehezedő állami mindenhatóságot? Jelek vannak erre is, ámbár nyilvánvaló, hogy a megítélési mércék itt mások, a türelem határai szűkebbek. Az eszmék szabadpiacát — a « párhuzamos nyilvánosságot », Kenedi János szavaival élve — másféle tényezők hívják életre, mint a gazdasági szolgáltatásokét. Itt nem áruhiányról vagy termelési zavarokról van szó, hanem olyan tilalmakról, amelyeknek tartalma vagy közvetlenül politikai vagy a társadalom engedelmességét befolyásoló eszmerendszer. Ebből következik, hogy a párhuzamos nyilvánosság kezdeményezői, a letiltott gondolatok kiadói és terjesztői nemcsak a hivatalos gazdaság peremén élnek, hanem nyílt konfliktusban állnak a politikai hatalommal, illetve annak kulturális tisztviselőivel. Ha a második nyilvánosság szervezett formákat ölt — mint pl. Lengyelországban — s ez az állapot huzamosabban tart, akkor ez a rendszer politikai szokásait kezdi ki, mégpedig a legérzékenyeb ponton: ahol az ideológiai tilalomfák meredeznek. Az alkatrészek és javítószolgáltatások autonóm forgalmával szemben az eszmék szabadpiaca elviselhetetlen kihívás. Ha a rendszer mégis elfogadja, ez vagy hátsó gondolattal történik (mint Kínában), vagy azért, mert a gondolatszabadság gyakorlása tömegessé vált, erőszakos elfojtása aggályos és talán nem is kifizetődő. Hatásosabb ellenlépésnek tűnik a szabadság hivatalos határainak szélesebbre vonása. Ami viszont maga is része annak a folyamatnak, amit itt elfejlődésnek nevezünk.

Egy-két kelet-európai országban — elsősorban Lengyelországban — a párhuzamos nyilvánosság folyóirat- és könyv-termelése odáig fejlődött, hogy megtörte az uralgó párt eszmei monopóliumát. De odáig még nem jutott,

hogy védelmet, sőt megélhetést nyújtson azoknak, akik ellenvéleményük kinyilvánítása miatt elvesztették állami állásukat. Intézmények nélkül nem is igen juthat oda. Az anyagi javak feketepiacja — legalábbis egy bizonyos pontig — meglehet intézmények nélkül; a szellemi javak cseréje nehezen. Hogy csak egy példát mondjunk: amikor még az állami színházak is legalább annyira szubvencióból, mint belépőjegyből élnek, hogy tarthatná el magát pusztán a közönség erejéből egy « underground » színjátzó csoport? A színészeknek pedig még van is valami esélye a kultúra peremén! De milyen befogadó otthonra találhat az iskolájából elüldözött tanár? A párhuzamos kultúra folyamatos újratermelése tehát intézményes *akadályokba ütközik*, s ez az « elfejlődésnek » is határt szab¹¹.

*

Az 1980-as évek küszöbén a kelet-európai társadalmi változást világpolitikai adottságok korlátozzák. Ha feltételezzük, hogy ezek az adottságok tartósak, csak olyan elfejlődés képzelhető el, amely a meglévő politikai kereteken belül marad. Az egész vizsgálódás voltaképpen arra az egy kérdésre fut ki, hogy « a meglévő » túrésai határai meddig tolhatók ki; ezen belül a legfontosabb alkérdés, hogy az eltúrt folyamatok milyen mértékig legalizálhatók (intézményesíthetők)?

« A marxizmus korunk meghaladhatatlan horizontja », mondotta Sartre abban a korszakában, amikor éppen a kommunizmussal kacérkodott. Igaza volt, de nem abban a filozófiai értelemben, amelyre kijelentése céloz, hanem egy sokkal szűkebb, hatalmi-politikai értelemben. A szovjet marxizmusba csomagolt egypárt-uralom a moszkvai központhoz csatolt nemzetek meghaladhatatlan horizontja. A kelet-európai haladó gondolkodásnak ma ebből a

¹¹ A lengyel helyzet itt is valamennyire más volt. A nemkonformista értelmiségiek egy részének a katolikus tanintézmények stb. adtak helyet.

haladás-ellenes adottságból kell kiindulnia. A megoldandó egyenlet: e szigorúan korlátozott adottságon belül megtalálni azokat a módokat, amelyek fokozatosan kiszabadítják a társadalmat az állami mindenhatóság szorításából.

Ez a következtetés igen közel áll Kolakowski remény-téziseihez. Csakhogy amíg Kolakowski — s hasonló okfejtéssel Konrád György¹² lényegében morális okokból utasítja el a « nincs mit tenni » álláspontját, addig az itt kifejtett érvek veleje az, hogy valamiféle távolodásban máris nyakig benne vagyunk, s már csak ezért is szükséges a határok kitapintása. A keretek érinthetlensége nem üti el a társadalmat attól, hogy a tartalmat maga dolgozza ki. Amióta megtört a dogmák abszolutizmusa, Kelet-Európa egy mozgó világ része. Még a hatalmon lévők sem igen tudják, hol végződnek a *megengedett* világ határai. (Ha másról nem, a magyar vezetésről ennyi elmondható.)

A kelet-európai társadalmak előtt álló történelmi feladvány tehát így hangzik: megtalálni azokat a tevékenységi formákat, amelyek a párt-állam ellenőrzése alól kivonhatók, s azon iparkodni, hogy ezek köre állandóan szélesedjék. E cselekvésnek, mint már említettük, a párhuzamos gazdaság a modellje, bázisa pedig az állami kényszer-elosztást megopponáló *piac*.

E ponton még egyszer vissza kell térnünk a látóhatárt eltorlaszoló gondolkodási sémákra. A jövő szempontjából ugyanis lényeges, hogy a piaci autonómiát — az államtól elkülönülő társadalmi cselekvésnek ezt az uralkodó formáját — senki se azonosítsa a kapitalizmushoz való visszatéréssel.

Ha kapitalizmuson a munkaerő kiszolgáltatottságát s az ebből eredő kizsákmányolást kell érteni, akkor szögezzük le, hogy a mai kelet-európai társadalmi viszonyok között ez a veszély nem a piac részéről fenyeget, hanem az állami monopolgazdálkodás oldaláról. Mint tudjuk, nem is

¹² « Az autonómia kísértése », Magyar Füzetek Könyvei 2.

veszélyről van szó, hanem megrögzött gyakorlatról¹³. Ha valami csökkenti a munkaerő kiszolgáltatottságát, akkor ez a párhuzamos gazdaság, illetőleg az általa működésbe hozott piac. A piaci kapcsolatok szélesítése tehát *baladás*, még marxista értelemben is, amennyiben gyengíti az (állam)kapitalizmust.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az emberi gazdálkodás egyetlen modellje a magánvállalkozás. Hogy ez a modell megint oly kívánatossá vált, a szovjet szocializmus nyomorúságát tükrözi; abból ered, hogy az állami kereteken *belül* nem képzelhető el sem egyéni, sem közösségi *ön-tevékenység*. De magában véve semmilyen elvont elvet nem szabad abszolút ideálnak kinevezni. A modern világ gazdasági gyakorlata egyébként is rég túlhaladta az effajta princípiumok (vállalkozási szabadság, állami irányítás, munkásellenőrzés, szindikalizmus, stb) végletes szembeállítását. A Nyugat-Európában meghonosult gazdasági rendszer mindenütt ezeknek valamilyen kombinációja. Csak a leninista szekta emberei képzelik, hogy aki az állami mindenhatóságot feladja, az automatikusan a magánkapitalizmus korlátozatlan erőterében találja magát.

De a kapitalizmushoz való « visszatérés » — vélt vagy tettetett — aggodalma a kelet-európai társadalmi törekvésekkel összevetve is indokolatlan. E törekvések tartalma a *nagyobb* autonómia, identifikációs fókusza a *közöség* (nem az egyén, de nem is az állam), kifutási távlata pedig a dolgozók ellenőrzése alatt megvalósuló vegyesgazdaság. Ez volt a magyar 1956 explicit programja, s ez az 1968-as reformtörekvések (a cseh és a magyar) hallgatólagos iránya. Olyan országokban, mint Magyarország, Csehszlovákia, Kelet-Németország vagy Lengyelország még a legradikálisabb politikai fordulatnak sem volna *batalma* arra, hogy mindenestül fölszámolja a tervgazdálko-

¹³ Lásd Zsille Zoltán cikkét (« Fekete ökonómia ») a Magyar Füzetek 6. számában. — Jegyezzük meg egészen röviden, hogy nincs a világnak még egy gazdasága, ahol a megtermelt jövedelemnek akkora hányadát vonnák el a közvetlen termelőtől, mint a szovjet gazdaságban.

dást, vagy célul tűzze ki a gazdasági liberalizmushoz való visszatérést. Aki ezt hiszi, nem számol a meglévő szerkezeti adottságok (árak, bérek, ipari struktúra) inerciájával, sem pedig azzal, hogy minden kelet-európai társadalmat mélyen átjár a közjó és a társadalmi egyenlőség ideológiája. E közszellem ellene van a korlátlan nyereszedés elvének, s a piacot is csak addig a pontig fogadja el, amíg az szolgálatot tesz és *méltányos* jövedelmeket teremt. A maszek, aki túlmegy ezen a — láthatatlan — határon, ellenérzést vált ki. (Lengyel és magyar filmek sorozata szól erről.) Az egyenlőségi közhangulat néha még az állami reformpolitika elé is korlátokat állít: Magyarországon például 1968 után egy sor jövedelem-differenciáló elgondolás hiúsult meg ezen.

Ha helyesen írtuk le a kommunizmus iskoláján átment Kelet-Európa társadalmi ethoszát, akkor úgy tűnik, hogy e térségben a jövő nem a liberalizmusé és a magánvállalkozóé, hanem a közösségi kontrollok közé szorított vegyesgazdaságé. Ennek, mint tudjuk, nagyon sok változata van, de közös mindegyikben, hogy a piaci törvényt, azaz a « telesítményarányos jövedelemelosztást » módosítja benne egy sor redisztributív megfontolás, melyeknek mindegyike valamilyen módon a társadalmi egyensúllyal függ össze. A piaci elv és valamiféle szocialista ideál tehát kölcsönösen korlátozzák egymást. Svédország, Ausztria, Franciaország, stb.: megannyi kísérlet az állami irányítás összeegyeztetésére a piaccal a bérmunkás-érdekképviselőt több-kevesebb intézményes részvétele mellett. Jugoszlávia példája azt mutatja, hogy a modellben helye van a munkás-önigazgatásnak is. Végülis Kelet-Európa más országaiban is erről van szó. Ha megindulnának rendes ütemben az órák, a választás ott sem « kapitalizmus » és « szocializmus » között volna, hanem arról kellene dönteni, hogy milyen intézményes erővel bírjanak a társadalom különböző hatótényezői.